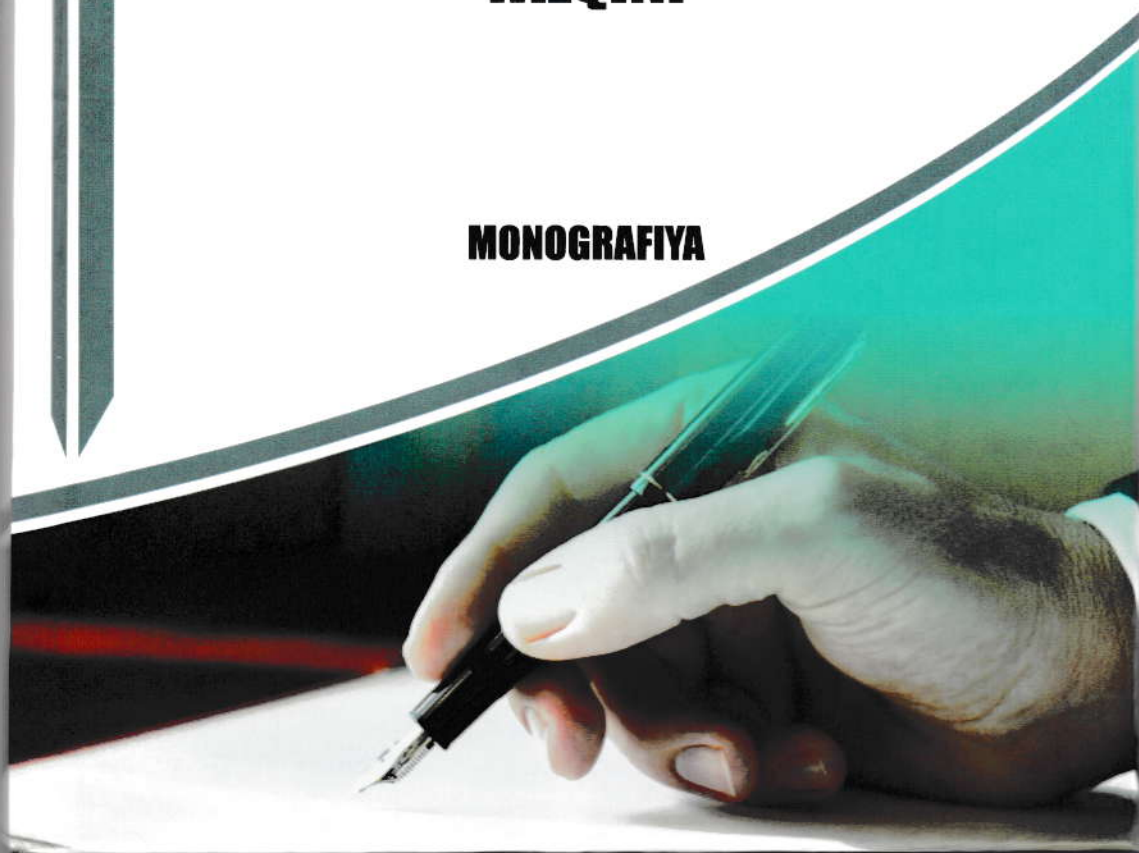

O'R. SAIDOV

**O'ZBEK TILI ISH YURITISH
TERMINLARI TIZIMI:
SEMANTIKASI VA LEKSIKOGRAFIK
TALQINI**

MONOGRAFIYA

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

SAIDOV O'LMAS RAXMATOVICH

**O'ZBEK TILI ISH YURITISH
TERMINLARI TIZIMI:
SEMANTIKASI VA LEKSIKOGRAFIK
TALQINI**

Monografiya

«Mhamroh media»
TOSHKENT – 2025

Mamlakatimizda jamiyat madaniy taraqqiyoti, millat ma'naviy kamolotining muhim belgilaridan biri tilga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi. Boshqa sohalar singari o'zbek tilshunosligi masalalarini ham ilmiy-tadqiqot sifatida o'rganilishiga e'tibor ortdi. So'nggi yillarda zamonaviy tilshunoslik masalalaridan biri bo'lgan soha tili, terminologiyasi va leksikografiyasini o'rganishga e'tibor kuchaydi. Sohaga oid terminlarni tartibga solish, ularning lug'atlarda berilishini qayta ko'rib chiqish, tahlilga tortish, yangilash, takomillashtirish ehtiyoji ortib bormoqda.

Dunyo tilshunosligida terminologiya, xususan, ish yuritish terminologiyasining shakllanish va taraqqiyot manbalari, termin tushunchasi va terminologik tadqiqotlar tarixi, terminosistemalarning makro va mikro-tizimlari, sistemaviy qurilishi, ideografik strukturasi, terminlar yasallishining asos va usullari, tarjimasi, terminlararo sinonimiya, polisemiya, omonimiya, giponimiya, antonimiya hodisalari, korpuslarda til birliklarining lingvistik va dasturiy ta'minotini yaratish kabi masalalar yuzasidan tadqiqotlar olib borilmoqda.

Mazkur monografiyada ham o'zbek tili ish yuritishga oid terminlar tizimining ana shu masalalar doirasida keng o'rganilishi sohani yanada chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Monografiya oliy ta'lim, kasb-hunar ta'limi talabalari, magistrantlar, izlanuvchi-tadqiqotchilar, shuningdek keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

Baxtiyor Mengliyev – filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Baxodir Suyunov – filologiya fanlari doktori, dotsent

Ikrom Islomov – filologiya fanlari doktori, dotsent

Monografiya Chirchiq davlat pedagogika universiteti huzuridagi Ilmiy texnik kengashining 2024-yil 29-oktyabrda 4-son qarori bilan nashrga tavsiya etildi.

ISBN 978-9910-751-47-9

KIRISH

Dunyo tilshunosligida til taraqqiyotini jamiyatning, millatning taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq tarzda ochib berish o'ta muhim masalalardan biri bo'lib kelmoqda. So'nggi yillarda sohalar terminologiyasini aniqlash ishlari jadallik bilan rivojlanmoqda. Shuningdek, sohaga oid terminlarni tartibga solish, ularning izohli lug'atlarda berilishini takomillashtirish ehtiyoji ham ortib bormoqda. Sohaviy leksikani, terminologik birliklarni tizimiy ochib berish, ideografik qurilishi, ma'noviy xususiyatlarini aniqlash tilning ijtimoiy vazifalari va tarixiy taraqqiyotini yoritish, terminlarning nominativ, kommunikativ, akkumulyativ funksiyalari mohiyatini oydinlashtirish, kompyuter texnologiyalariga asoslangan elektron leksikografik mahsulotlarning mukammallik va samaradorlik darajasini ta'minlashda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Jahon tilshunosligida davlat tilida ish yuritish terminlari tizimini o'rganish, tartibga solish, lingvistik va leksikografik talqini masalasi tilshunoslar diqqat-markazida bo'lib kelgan. Muayyan tilning terminologik tizimini, shuningdek, tilning umumiy boyligini ko'rsatib beruvchi izohli lug'atlar har qanday tilshunoslik uchun bu boradagi eng yirik ilmiy tadqiqotlardan sanaladi. Tilshunoslikda bu masalada salmoqli yutuqlar qo'lga kiritilgan. Hozirda sohalar terminologiyasining shakllanish va taraqqiyot manbalari, termin tushunchasi, terminologik tadqiqotlar tarixi, sistemaviy qurilishi, terminosistemalarning makro va mikro-tizimlari, terminlar yasallishining asos va usullari, ideografik strukturasi, tarjimasi, terminlararo sinonimiya, polisemiya, omonimiya, antonimiya va giponimiya hodisalari, korpuslarda til birliklarining dasturiy, lingvistik ta'minotini yaratishga katta e'tibor qaratilmoqda.

O'zbek tilshunosligida barcha sohalar terminologiyasi yuzasidan qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, aynan ish yuritish sohasiga oid terminlarning semantik-struktur xususiyatlarini tadqiq qilish, til leksik sathidagi o'rnini aniqlash, terminlardagi ma'nodoshlik, ko'p ma'nolilik munosabatlariga oydinlik kiritish, ularning leksikografik izohlarini mukammallashtirish kabi masalalar maxsus tadqiq manbai bo'lmagan. "Davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish, o'zbek tilidagi mavjud lug'atlar asosida uzluksiz ta'limning barcha turlari uchun o'quv lug'atlarini yaratish"¹ kabi vazifalar ijrosi hamda ish

¹ "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktyabrda PF-6084-sonli Farmoni // www.lex.uz

yuritish terminlarining zamonaviy leksikografik tamoyillar asosidagi ilmiy tadqiqi ta'minlanmas ekan, ularning milliy til korpusidan to'laqonli joy egallashi qiyin. Bugungi kun talabiga monand holda ish yuritish terminlarining zamonaviy leksikografik tamoyillar asosida tabiiy tilga ishlov berish, til korpuslari uchun lingvistik ta'minotni yaratish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi PF-5850-son "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2020-yil 20-oktyabrdagi PF-6084-son "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonlari, 2017-yil 17-fevraldagi PQ-2789-son "Fanlar akademiyasi faoliyati ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2019-yil 4-oktyabrdagi PQ-4479-son "O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni qabul qilinganining o'ttiz yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi qarorlari va mazkur soha faoliyatiga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu monografiya muayyan darajada xizmat qiladi.

"Davlat tili haqida"gi Qonun qabul qilinib, o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgandan keyin va respublikamiz mustaqilligi yillarida rasmiy uslubni, ish yuritish terminologiyasini o'rganishga alohida e'tibor berildi: ish yuritish bo'yicha mukammal qo'llanmalar yaratildi, qator terminologik lug'atlar nashr etildi, maqolalar yozildi, tadqiqotlar amalga oshirildi.

D.A.Boboxonovanning nomzodlik dissertatsiyasida rasmiy ish uslubi tahlil qilingan va hujjatlar matnining grammatik xususiyatlari ochib berilgan bo'lsa², A.Mamajonovning doktorlik dissertatsiyasida rasmiy uslubdagi matnlarning sintaktik xususiyatlari yoritilgan³. Sh.N.Ko'chimov tadqiqotlarida esa ish yuritish leksikasiga bevosita aloqador bo'lgan qonunlar tili o'rganilgan⁴. N.Sadinovanning filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasida o'zbek tili ish yuritish terminlarining hosil bo'lish usullari aniqlanib, ish yuritish hujjatlarining matniy, uslubiy-sintaktik

² Бабаханова Д.А. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка: Дисс.... канд. филол. наук. – Ташкент, 1987.

³ Mamajonov A. O'zbek tili qo'shma gaplarining stilistik xususiyatlari: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 1991.

⁴ Ko'chimov Sh.N. O'zbekiston Respublikasi qonunlarining tili: Filol. fan. nomz. ... diss. va diss. avtoref. – Toshkent, 1995; Ko'chimov Sh.N. Huquqiy normalarni o'zbek tilida ifodalashning ilmiy-nazariy muammolari: Filol. fan. dokt. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2004.

xususiyatlari o'rganilgan va keng qo'llanuvchi sintaktik konstruksiyalar aniqlangan⁵.

Ushbu tadqiqotlarda ish yuritish terminlari atroflicha o'rganilgan bo'lishiga qaramay, hali o'zining to'liq yechimini topmagan qator muammolar mavjud. Xususan, o'zbek tilshunosligida aynan ish yuritishga oid terminlar tizimi, ularning struktur-semantik xususiyatlari, o'zbek tili ish yuritish terminlarining izohli lug'atlardagi leksikografik tavsiflarini takomillashtirish, ularni o'zbek tili milliy korpuslari uchun teglash muammolari o'z tadqiqini kutayotgan masalalardan hisoblanadi.

Monografiyada quyidagi masalalarni tahlil qilish vazifalari qo'yildi:

o'zbek tili ish yuritish terminologiyasining alohida mikrotizim sifatida til leksik sistemasidagi o'rni aniqlash, tizimga mansub terminlarning bevosita yoki bilvosita "ish yuritishga xos" umumiy semasi asosida birlashtirishini asoslash;

o'zbek tilining izohli lug'atlarida (1981- va 2020-yillardagi nashrlar asosida) mavjud ish yuritishga oid terminlarning berilishini o'rganish va tavsiflash, turli davrdagi izohli lug'atlardagi statistikasini aniqlash;

o'zbek tilining ish yuritishga oid terminlarining ma'noviy, tarixiy-etimologik, shakliy-struktur xususiyatlarini tahlil qilish, tavsiflash;

tahlillar natijasiga asoslangan holda ish yuritishga oid terminlarning izohli lug'atdagi tavsiflarini takomillashtirish yuzasidan takliflar berish;

izohli lug'atlarda ish yuritish terminlari izohini semantik tahlil va tavsif qilish asosida izohning takomillashuviga erishish;

terminlar uchun illyustrativ misollarni zamon va soha talabiga ko'ra qayta tanlash;

izohli lug'atlar uchun ish yuritish terminlarini tanlab olish mezonini ishlab chiqish;

o'zbek tili milliy korpusida ish yuritish terminlarini semantik teglash bo'yicha modellar ishlab chiqish;

izohli lug'atlarda terminlarni tavsiflash tamoyillarini ishlab chiqish.

Monografiyaning obyekti sifatida o'zbek tilining izohli lug'atlarida (1981-yilda nashr etilgan ikki va 2020-yil nashr etilgan besh jildli) mavjud bevosita va bilvosita ish yuritishga oid terminlar tashkil qiladi.

Monografiyaning amaliy natijalari sifatida quyidagilar tavsifa etiladi:

leksikograflar uchun murakkab sanalgan jarayon – izohli lug'atlarda sohaviy terminologik birliklarni tanlab olishning aniq mezonlari ishlab chiqilgan;

⁵ Sadinova N. O'zbek tili ish yuritish terminologiyasi: Filol. fan. bo'yicha fal. dok. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2020. – B. 54

lug'atda ish yuritishga oid terminlarning berilishi bilan bog'liq texnik va semantik izohga tegishli xatoliklarni bartaraf etishga doir tavsiyalar berilgan;

leksikografik birliklarning uslubiy belgilar bilan ta'minlanishiga oid amaliy tavsiyalar shakllantirilgan;

tadqiqotda shakllantirilgan ilmiy xulosalar nafaqat umumiy, balki maxsus terminografik tadqiqotlar uchun ham amaliy ahamiyatga egaligi ko'rsatib berilgan;

izohli lug'atda ish yuritishga oid terminologik birliklar uchun sohaga doir materiallardan daliliy misollar keltirish o'rinli ekani dalillangan;

ish yuritishga oid terminlar uchun semantik teg kategoriyalari hamda modellarini tuzish algoritmi ishlab chiqilgan.

Monografiya tahlillarining ishonchliligi tahlilga tortilgan til materiallarining asosiligi, nazariy ma'lumotlarni berishda aniq ilmiy manbalarga tayanilganligi, natijalarning metodologik mukammalligi, qo'yilgan muammoning aniqligi, o'zbek tilining izohli lug'atida berilgan ish yuritishga oid birliklarni semantik tglash tamoyillarini yaratishda amalda isbotlangan manbalarga tayanilganligi bilan izohlanadi.

Tahlillarning ilmiy ahamiyati sohaviy terminlar tizimi tadqiqi, jumladan, ish yuritish terminologiyasini muayyan ilmiy qarashlar va faktlar bilan boyitishi, ish yuritishga oid terminlarning leksikografik xususiyatlarini ilmiy jihatdan tizimlashtirish, tartibga solish, semantik o'zgarishlarni kuza-tish imkonini berishi bilan belgilanadi.

Tahlillarning amaliy ahamiyati amaliy tilshunoslik bo'limlaridan biri – leksikografiya (terminografiya) hamda korpus lingvistikasining fan sifatida o'qitilish jarayonida dastur, rejalar tuzish va mavzularni bayon etishda manba vazifasini o'tashi bilan izohlanadi.

I BOB. O'ZBEK TILINING IZOHLI LUG'ATLARIDA ISH YURITISH SOHASIGA OID TERMINLARNING STATISTIK, ETIMOLOGIK VA SHAKLIY TAVSIFI

1.1. Ish yuritish sohasiga oid terminlarning statistik tavsifi

Tilning taraqqiy etishi va rivojlanishi jarayonida uning leksikasi boshqa sohalariga qaraganda sezilarli, jiddiy o'zgarishlarga tez uchraydi. Yangi lug'aviy birliklarning paydo bo'lishi, ba'zilarining iste'moldan chiqishi, so'zlarning yangi ma'nolar kasb etishi va ayrim ma'nolarining yo'qolishi kabi hodisalar leksikadagi taraqqiyot, o'zgarishdan dalolat beradi. Shuningdek, turli sohalarda yuz berayotgan katta o'zgarishlar, rivojlangan mamlakatlar o'rtasidagi aloqalarning tobora kuchayib borishi kabilar qisqa vaqt mobaynida til va uning leksikasi rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ana shunday o'zgarishlar natijasida, ularni nazariy va amaliy jihatdan aks ettiruvchi tadqiqotlarga ehtiyoj tug'iladi. Amaliy ishlarning asosiylaridan biri esa izohli, tarixiy va etimologik lug'atlar tuzish hisoblanadi.

O'zbek lug'atchiligi tarixida XX asr alohida o'rin tutadi. Bu davrda ko'plab o'quv va imlo lug'atlari, terminologik lug'atlar, ikki va uch tilli so'zlashgichlar yaratildi. Xususan, ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha, shuningdek, o'zbek tilini boshqa yevropa va xorijiy sharq tillari bilan qiyoslab o'rganishga mo'ljallangan lug'atlarning alohida o'rni bor. Bu ishlarning eng muhimlari sifatida Y.D.Polivanovning "Qisqacha ruscha-o'zbekcha lug'at'i" (Toshkent-Moskva, 1926), Ashurali Zohiriyning 2 jildli "Ruscha-o'zbekcha mukammal lug'at'i" (34 ming so'z; Toshkent, 1927-28), K.K.Yudaxinning "Qisqacha o'zbekcha-ruscha lug'at'i" (arab grafikasida; Toshkent, 1927), U.Ahmadjonov va B.Ilyozovning "O'zbekcha-ruscha lug'at'i" (lotin grafikasida; Toshkent, 1931), S.Rahmatiy va Abdulla Qodiriylarning "Ruscha-o'zbekcha to'la so'zlik" (2-jild, 34 ming so'z; Toshkent-Qozon, 1934; lug'atning 1-jildi nashr etilmay qolgan), V.V.Reshetovning "Qisqacha o'zbekcha-ruscha lug'at'i" (Toshkent, 1935) kabilarni ko'rsatish mumkin. 40-yillarning boshlarida 17 ming so'zli "O'zbekcha-ruscha lug'at" (Toshkent, 1941) va 30 ming so'zli "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (Toshkent, 1942) yaratildi va nashr etildi. Bu lug'atlar so'zligining tarkibi jihatidan ham, lug'at maqolalarining to'laligi jihatidan ham avval nashr etilgan lug'atlardan ancha mukammal edi. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti leksikograflarining respublikadagi tajribali tarjimonlar bilan hamkorlikda yaratgan 5 jildli "Ruscha-o'zbekcha lug'at"ning bosilib chiqishi (78 ming so'z; Toshkent,